

Kapronczay Katalin

Id. Csapody István (1856–1912) nyelvészeti tevékenysége

A XIX. századi nagy orvos egyéniségek csaknem valamennyien hozzájárultak szakterületük nyelvének magyarrá tételéhez. Néhányan olyan értő módon művelték a nyelvészetet, hogy az utókor a magyar nyelvtörténet jelei között tartja számon őket. A Csapody szemészdinasztia legkorábban élt tagja, idősebb Csapody István is méltán nyerte el kortársai elismerését, természetesen kimagasló szemészeti munkássága mellett.

A Sopron megyei Horpácson született a család kilencedik gyermekeként. A soproni gimnázium elvégzése után a pesti egyetem orvosi karán folytatta tanulmányait, 1880-ban kapta meg orvosdoktori oklevelét. Ifjú orvosként a nagy tekintélyű Schulek-klinikára került, ahol hamarosan tanársegéd (1880 és 1894 között) és a professzor közvetlen munkatársa lett. 1887-ben megszerezte az isko-

laorvosi és egészségügyi tanári képesítését is. 1890-től a szemészet magántanára, 1895-től az egyetem nyilvános rendkívüli tanára lett. 1891-től pedig a bölcsészettudományi karon az iskola-egészségtan megbízott előadója. Ebben az időben már a budapesti poliklinika szemész főorvosa, a Ferenc József Kereskedelmi Kórház szemorvosa és a MÁV szemészeti tanácsadója. Szülőhelye megbecsüléseként Sopron megye tiszteletbeli tisztii főorvosává választották.

Rendkívül sokoldalú érdeklődése és cselekvő tevékenysége a nyelvészeti, a matematikai, a csillagászati és a növénytan kutatások területére is kiterjedt. Rajztehetségét a szemészeti dolgozataihoz és feljegyzéseihez mellékelt anatómiai ábrák őrzik.

A ideghártya-leválással, a szivárványhártya glaukómás sorvadásával, a szimpátiás szemgyulladás okaival kapcsolatos kutatásaiban kiváló eredményeket ért el. Nevéhez fűződik az úgynevezett Csapody-féle kanál megalkotása, amelyet a jégárpa műtétjénél ma is használnak. Gyakorlati munkájában a színérzés vizsgálatával, a szaruhártya érhálózatával, a látóhártya leválásával, a szem különféle sérüléseivel, a szem-

fenéki elváltozások értágító kezelésével foglalkozott, és ért el sikereket. Új látásélességi mértékegységet kívánt bevezetni *katoptria* elnevezéssel, a látás élességének jelölését párhuzamba állítva a fénytörés mérésének jelölésével, a dioptriával.

Egészségnevelőként kapcsolódott a Fodor József által megindított *Egészség* című folyóirathoz, amelyet 1890 és 1899 között szerkesztőként irányított. Az egészségügyi felvilágosítással kapcsolatos elgondolásait nemcsak a lap tartalmi alakításában valósította meg, de sok írásával gazdagította is.

Fodor József hamarosan felismerte Csapody egészségnevelői értékeit, amelyeket a folyóirat szerkesztésén túl is szeretett volna kiaknázni, ezért igyekezett őt mind jobban bevonni az Országos Közegészségügyi Egyesületbe. Fodor javaslatára 1890 és 1899 között az egyesület főtárgya, majd másodelnöke lett. Csapody 1882-től tagja volt a Budapesti Királyi Orvosegyesületnek, amely a szakmai továbbképzés, a tudományos eszmecsere fontos szervezete volt. Nem véletlen, hogy a Királyi Magyar Természettudományi Társulatba is belépett, az élettani szakosztály egyik alapítója, majd választmányi tag lett. A Természettudományi Társulat létrejöttének és működésének egyik legfontosabb célkitűzése ugyanis a tudományok színvonalas népszerűsítése, az orvoslásban az egészségnevelés volt. Csapody a Természettudományi Társulat által az avatatlan nagyközönség részére szervezett előadás-sorozatokban is szívesen részt vett, továbbá népszerűsítő közleményeket írt a társulat lapjában, a *Természettudományi Közönyben*. Egészségnevelőként, népszerű felvilágosító munkák szerzőjeként fontos eszköze volt a nyelv, és itt is hasznosítani tudta nyelvművelői tehetségét.

Munkásságának igen fontos területe a nyelvészeti, a nyelvművelői, a nyelvújítói tevékenység. Számos idegen nyelv ismeretének birtokában értő módon kapcsolódott be mindenekelőtt az orvosi nyelv magyar nevezéktanának az alakításába. Elsődlegesen a szemészetet gazdagította új kifejezésekkel. Szóalkotásai közé tartoztak a következők: *áthajló redő*, *fehér hályog*, *felemás fénytörés*, *félcsíptető* (a monokli helyett), *félszeműség*, *kétszabású fénytörés* (astigmia), *közellátóság*, *közlető* (szimpátiás), *szemgyulladás*, *lencsehíjas szem*, *pillák beférkőzése* (inversio ciliorum), *pillák ferdülése* (trichiasis), *szárnyas hályog*

(pterygium), szemhunytató izom, színnemlátás, szűnyoglás, többsorú pillák (distichiasis), szemtágulás, nyitvamaradás (lagophthalmus), törpeszem (microphthalmus), vendégszem stb. 1899-ben írta meg az *Útmutató a szemészetben* című művét, amely az első magyar nyelvű szemészeti tankönyv.

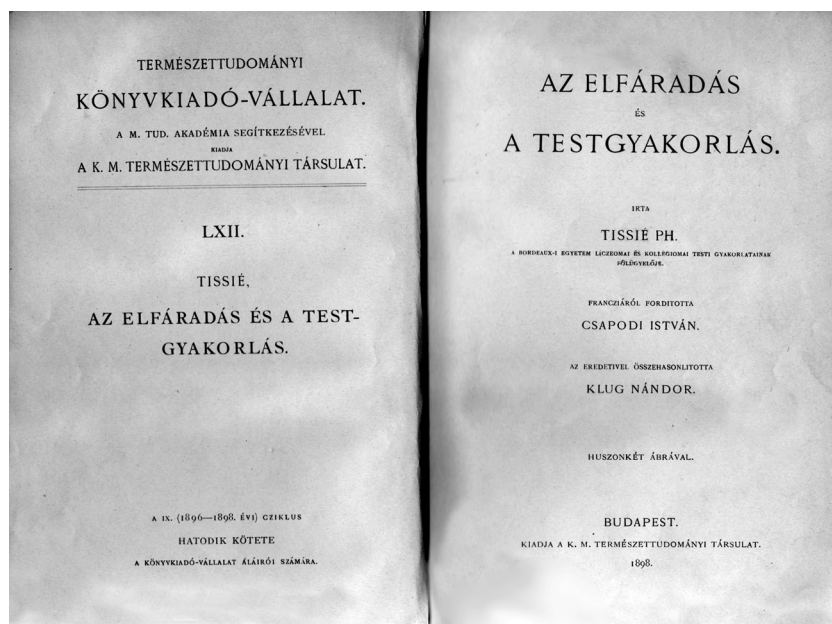
Szerteágazó nyelvészeti tevékenységének háttérében mindig érezhető hivatásának, a szemorvoslásnak a hatása. A *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* című folyóiratot nem csupán érdeklődéssel forgatta már gimnazista kora óta: szakírói munkássága több évtizede során mintegy 200 nyelvészeti témájú közleményt jelentetett meg a lapok hasábjain. A *Magyar Nyelv Szó és szólásmagyarázatok*, valamint *Levélszékényünk* rovataiban általában féloldalmi terjedelemben olvashatjuk fejtegetéseit a szavak eredetéről, természetesen számos orvoslással kapcsolatos kifejezést is magyarázott (pl. az *elfajzás* vagy a *hagymáz* kifejezést).

Munkatársa volt a *Nyelvtörténeti Szótárnak* és az *Akadémiai Nagyszótárnak*. Manninger Vilmos és Bakay Lajos 1907-ben jelentette meg Budapesten az *Onomatologia medica, orvosi neves könyv* című munkát, amelynek elkészítésébe bevonták Csapodyt is. Manninger nyilatkozata szerint: „Csapody segítségével nélkül meg sem jelenhetett volna, az egészet átdolgozta, a szemészeti kifejezések általában Csapody szavainak, tőle jóváhagyottaknak tekinthetők” (Csapody 1957: 120). Az ő tanácsaival, segítségével adták ki Jendrassik Ernő *Nyelvészeti tanácsadó. Orvostudományi írók használatára* (kiadja a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat) című művét is (Gyoma, Kner, 1908). Megbízást kapott a *Botanika szótár* szerkesztőitől, hogy alkossa meg a színskálában lévő színek magyar neveit. A feladat nagy és sokrétű volt, alapos előtanulmányokat igényelt. Csapody lelkiismeretessége a növénytanra és a közkézen forgó, legismertebb többnyelvű botanikai szótár feldolgozására terjedt ki (Saccardo, Pier Andrea: *Chromotaxia, seu nomenclator colorum polyglottus addidis specimenibus coloratis. Patavii*, 1894). „Tulajdonképpen az lett a főladatom, hogy az abban összefoglalt latin, görög, olasz, francia, angol, német nevekhez odaillő magyar nevet találjak, melyek egyrészt Saccardo-t pótolják ki hetedik nyelvül a miénkkel, másrészt a botanikai szótárba fölvéve egységessé tennék az elnevezések használatát” – fogalmazta meg Csapody (1898: 636). A sziszifuszinak tűnő munka gyakorlati menetéről a *Természettudományi Közlöny* hasábjain (1898: 636–343) számolt be. Felhasználta a szemészeti kóris-mezésben alkalmazott Holmgren-féle színérzékvizsgálat tapasztalatait, vagyis a 246-féle színárnyalatú pamutmotringot kör alakú táblára helyezte fel, és így alakította ki a fokozatos

átmeneteket mutató teljes színskálát. Ezután már „egyszerű” volt a feladat, a helyes magyar nevek megtalálása. „A színek magyar neveit a népies és az irodalmi magyar nyelvből szedtem össze: alkalmazásukban pedig a színlátás szemorvosi vizsgálatában gyakorolt színérzésem vezérelt. E közben szigorúan ragaszkodtam a helyes magyarság követelményeihez” – írta (i. m. 638). A munka lenyűgöző, elég, ha példaként csak a piros és a vörös gyűjtőszíneket nézzük, amelyekben belül húsz árnyalat magyar nevét hozta létre.

1906-ban átnézte Simonyi Zsigmond *Középiskolai műszótár*ának egészségügyi és orvosi műszavait.

A Természettudományi Társulat könyvkiadójánál jelent meg 1898-ban Philipp Tissie *Az elfáradás és a testgyakorlás* című könyvének magyar fordítása, amely a sportolás élettani, egészségügyi hatásai mellett annak káros következményeit is taglalja. A könyv magyar nyelvű kiadása több szempontból is újdonság, ugyanakkor a fordítás „testreszabott” feladat volt Csapody számára is. Korábban már több írásában foglalkozott a természetjárás, a sportolás egészségtanával, és a szöveg magyar nyelvű fordításakor rá várt a szakterület magyar szak-kifejezéseinek létrehozása is. Maga a *testgyakorlás* kifejezés is Csapody alkotása. A sort folytatva – Csapody magyarázata

szerint, aki zömmel a francia szavakat adta meg a szótárszerű felsorolásban: a *versenyezés*, *versengés*, *versenyfutás*, *verseny-társ*, továbbá a *futtatás*, *futtató*, *elfáradás* vagy *fáradtság*, *izom-ernyedés* (a *zsongtalanság* helyett), a *feszülékenység* (a verőerek tonicitása), *teljes erejű érverés* és *ereje fogyott érverés*, *farzsába* (ischias), *ideg-gócok*, *hangejtető izmok* (muscles phonétiques), *önként tett mozgás* – *téteztett mozgás* (aktív és passzív mozgás), *keltett mozgás* (reflex mozgás), *sugallás* (suggestion), *önsugallás* (autosuggestion), *igézés* (hypnotisme), *igézet* (hipnó-

zis), *igézetbe ejt* (hipnotizál), *visszahatás* (reaktion), *csüggedt* (deprimált) stb. (Tissié 1898: VI–IX). A tárgyhoz tartoznak a tréfás *vasparipás lovag* (kerékpározó), illetve a *lábító*, amely nem más, mint a pedál. Ugyanennek a könyvnek az előszavában – mivel idegen nyelvből fordított szövegről van szó – az idegen személynevek magyar nyelvi közegben való használatáról elmélkedik: „...a személynevek írása módjára nézve az a véleményem, hogy minden embernek, a ki az irodalomban, művészetben vagy a tudományban nevet szerzett, olyan tulajdona még a keresztneve is, hogy nem szabad lefordítani, de ha magyar szövegbe belekerül, alkalmazkodnia kell a magyar szórendhez, tehát Tissié Philipp, de nem Tissié Fülöp, valamint hogy Arany János se legyen Jean Arany, hanem János Arany a francziában” (i. m. IX). Ne feledjük, ez a *Verne Gyula*, *Tolsztoj Leó*, *Shakespeare Vilmos* stb. magyarított nevek korszaka a könyvkiadásban, a közbeszédben.

A *Budapesti Hírlap* számára harminc évig dolgozott, egészségügyi, művelődéstörténeti tárgyú, szépirodalmi ihletésű tárcákat írt, nyelvhelyességi kérdésekben fogalmazta meg a véleményét. Heltai Jenő erről így nyilatkozott: „a Budapesti Hírlapnál nagy tekintélye volt, félték tőle, mert a magyar nyelvben nem alkudott” (Csapody 1957: 121). Simonyi Zsigmond ugyanerről ezt mondta: „Közhasznú működésének másik tere a Budapesti Hírlap volt, hol elmemozdító cikkei állandóan éber figyelemmel kísérték a nyelvművelés, nyelvfejlődés minden mozzanatát. Cikkei értékes okmányok irodalmi és köznyelvünk legújabb fejlődésében” (1912: 406).

Nyelvészeti jártasságát és biztosságát annak köszönhetette, hogy évtizedekig gyűjtött, elemzett, ezért értékelték tevékenységét még a hivatásos nyelvészek is szakszerűnek, és nem csupán alkalmi műkedvelőskedésnek. A magyar orvosi szakkifejezéseken kívül gyűjtötte a tájszavakat, foglalkozott a hangzóilleszkedéssel, a gyermekek sajátos nyelvével. A Szarvas Gábor-féle

új ortológus táborhoz tartozott, amelynek jellemzője, hogy „nem akar önkénykedni a nyelven, hanem meg akarja ismerni természetét, sajátosságait” (Csapody 1957: 120).

Szarvas Gábor úgy jellemezte már 28 éves korában, mint „egyedüli colléga, ki ügyünket – az orvosi nyelv ügyét – meglátogatja” (i. h.). Tóth Béla – a *Magyar ritkaságok*, *A magyar anekdotakincs* stb. szerzője – egyik Csapodyhoz írott levelében olvassuk: „Csodállak, mint a magyar orvostudomány nemzeti reformátorát [...] és háládatosan ismerem el: mennyit tanultam tőled magyarság dolgában én, a belletrista is” (i. h.).

Csapody tervezte, hogy elkészíti a magyar orvosi nyelv szótárát. Még klinikusi éveit kezdte el az anyaggyűjtést, elsődlegesen régi magyar nyelvű orvosi műveket dolgozott fel. Több ezer címszó anyaga maradt meg kéziratban, amelyet nem sikerült befejeznie és közreadnia. Idősebb Csapody István nyelvészeti munkásságát halála után Szily Kálmán a Nyelvtudományi Társaság ülésén ekképpen értékelte: „Az orvosi műnyelv művelése körül maradandó érdemeket szerzett magának” (1913: 46).

IRODALOM

Csapody István 1898. A színek magyar nevei. *Természettudományi Közlemény* XXX/352. Budapest.

Csapody István 1957. Id. Csapody István dr. (1856–1912). *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 5. Budapest.

Simonyi Zsigmond 1912. Csapody István (1856–1912). *Magyar Nyelvőr* 40: 406.

Szily Kálmán 1913. Megemlékezés. Csapody István (1856. dec. 25. – 1912. aug. 17.). *Magyar Nyelv* IX: 46.

Tissié, Philipp 1898. *Az elfáradás és a testgyakorlás*. Franciából fordította Csapody István. Az eredetivel összehasonlította Klug Nándor. Budapest, Természettudományi Társulat.

„Egy kincse van minden embernek: az anyanyelv.” (Jókai Mór)

„A magyar az, akinek a nyelve és esze is magyarul forog.” (Illyés Gyula)

„Tudósaink kötelessége, hogy tudományos szavainkat fémjelezzék, s abban a harcban, melyet vállaltunk, az élen vezérkedjenek.” (Kosztolányi Dezső)